

Replikken til kommentarerne

Lars Hem

Psykologisk Institut, Aarhus Universitet

Om børns drømme, sindets natur og psykologiens metodiske grundlag

Indledningsvis vil jeg gerne takke de som har givet kommentarer. Som det vil fremgå, har kommentarerne været inspirerende for mig og det føles som et privilegium, at få anledning til at skærpe sine synspunkter og argumentationer i en kontekst som dette. Kommentarerne forholder sig til forskellige aspekter ved targetartiklen, men det er også nogle gennemgående temaer. Generelt er man skeptisk overfor det jeg ser som den grundlæggende kendsgerning eller opdagelse i David Foulkes undersøgelser af børns drømme, nemlig at små børn under 6-7 år gennemgående ikke har drømme i vor dagligdags voksne betydning af det. Selvom man også jævnt hen er enige i, at Foulkes undersøgelse er grundig og veludført, dvs. at man ikke anfægter observationernes pålidelighed, er man af lidt forskellige grunde skeptisk overfor, at disse observationer så også kan tages på face value, dvs. at disse observationer siger det Foulkes mener de siger.

Mit første ærinde i denne kommentar, er derfor at forholde mig til de forskellige argumenter, som denne skepsis bygger på.

Jeg antyder i artiklen, i forlængelse af Foulkes, nogle konsekvenser af hvad småbørns manglende drømme kan have for forståelsen af børns bevidsthedsliv generelt. Disse antydninger imødegås af flere, mest grundig af Krøjgaard, og jeg vil derfor bruge hans kommentar som udgangspunkt i mit svar her.

For alle kommentarerne, og også for mig, ligger der ofte nogle videnskabsteoretiske og/eller almenpsykologiske forudsætninger mere eller mindre eksplicit i argumentationen. Jeg vil søge at tydeliggøre dette, der hvor det for mig ser ud som om det er her uenighederne har sin rod.

Ad Niels Engelstedts kommentar: Drømmer småbørn? Nej, siger Foulkes, i hvert fald ikke i vores voksne dagligdags betydning af at drømme. Det småbørn kan fortælle om deres bevidsthedsliv i REM-søvn når de vækkes i søvnlaboratoriet tyder ikke på det. De kan nogle gange og ret sjældent, fortælle om mentale forestillingsbilleder fra søvntilstanden, men de kan ikke før de er 7-8 år fortælle om filmiske forløb hvor de selv deltager som aktører. Enkelte eksempler eller fragmenter på denne slags drømme kan de rapportere fra tidligere alderstrin, men altså ikke konsistent før de er ca 8 år. Disse observationer tror jeg på, siger Engelsted, men de betyder ikke at småbørn ikke har drømme. De kan bare ikke fortælle om det. Den første indvending er således, at det Foulkes undersøgelse af småbørns drømme viser, er noget om børnenes evne til at formulere deres oplevelser sprogligt. Som Engelsted siger:

”forskellen mellem små og store er evnen til at redegøre for sig selv.” Der til vil jeg så sige, at evnen til at redegøre for sig selv, helt sikkert *også* er en forskel mellem små og store. Men om det er forskellen i denne evne som er grunden til at små børn fortæller om få og andre forestillingsbilleder under søvn, end de drømme som større børn og voksne kan fortælle om, følger ikke heraf. Den evidens som foreligger, peger ikke i den retning. Forskellene mellem børnenes evne til at bruge sprog, som man jo må antage er central for deres evne til at redegøre for sig selv, hænger ikke sammen med frekvensen eller den filmiske kvalitet i deres rapporter om sit natlige mentale liv. Det gør imidlertid et bestemt aspekt ved deres viseo-spatiale evne, således som man kan måle denne ved en bestemt delprøve af WISC, noget som er bekræftet af senere undersøgelser, jfr. også bemærkningen herom i Mette Knudsens kommentar. Vigtigere er imidlertid selve dette, at man *får* rapporter om et mentalt liv under søvne, også nogle gange fra de helt små børn. Det er *forskellene* mellem rapporterne fra de små og store børn, som er vigtig, idet Foulkes (og jeg) går ud fra at disse forskelle henviser til forskelle i det mentale liv det rapporteres om. I store dele af den empiriske psykologi antager vi som en selvfølge, med mindre vi har god grund til at tro noget andet, at det forsøgspersonerne fortæller os at de oplever, rent faktisk henviser til deres oplevelser. Dette må vi i udgangspunktet lægge til grund, både for små børn og for voksne. Det passer således ikke, når Engelsted siger at Foulkes (og jeg) udtrykker en intellektualistisk fejlslutning, ”når drømme identificeres med det ”at fortælle forestillingsbilleder”. Tvært i mod. Det Foulkes gør, og som jeg accepterer som rimelig, er at lægge til grund at børnene fortæller om det de har oplevet i søvne, når de vækkes i laboratoriet og bliver spurgt om det. Alt tyder på at de forstår spørgsmålet og at de svarer på det, så godt de kan. Og det er, som nævnt i targetartiklen, lagt en del omtanke i at sikre sig at så er tilfældet. Det er imidlertid børnenes oplevelser under søvn som er undersøgelsens genstand, og de data som analyseres (drømmerrapporterne), analyseres jo netop med henblik på uddrage hvad de kan fortælle om denne genstand. Dette er der intet bemærkelsesværdigt i. Data er i videnskab altid fastholdte spor af den proces eller den genstand som studeres, og når man analyserer data (her de udskrevne drømmerrapporter) er det med henblik på at tydeliggøre den information data er bærere af vedrørende den genstand vi er interesseret i, her de oplevelser fra REM-søvn det rapporteres om. Og som nævnt, i store dele af psykologien lægger vi

menneskers rapporter om deres mentale liv til grund for de forestillinger vi gør os om hvordan deres mentale liv fungerer.

Den metodiske begrænsning på tolkningen af observationerne som Engelsted tilskriver Foulkes, at han lader den operationelle definition (drømmerapporten) udfylde rummet for de substantielle overvejelser over det der rapporteres om (drømmen og drømmevnen), er således ikke korrekt. Men det er korrekt at Foulkes, som enhver empirisk arbejdende forsker, lægger sine data og analysen af dem centralt i sin argumentation for det han har at sige om børns drømme og drømme evne. Hvorfor skulle han ellers undersøge sagen empirisk?

Den næsten modsatte metodiske opfattelse er tilsyneladende en del af Bertelsens og Schultz kritik. De synes begge at mene, at det eneste Foulkes ud fra sin undersøgelse ved noget om og derfor kan udtale sig om, er drømmerapporterne, og altså ikke det der rapporteres om. Dette forekommer mig at være en lige lovlig puristisk udgave af en metodeopfattelse som de begge to i andre sammenhænge vil være de første til at lægger afstand til.

Engelsteds anden indvending er, at drømme skulle tilhøre det Engelsted kalder vort handleliv og ikke det han kalder vort tankeliv. I hans sprogbrug henviser handlelivet til den vågne omgang med omverdenen, mens tankelivet er evnen til at redegøre for sig selv.

Jeg vil godt acceptere denne sondring, selv om jeg mener at en bredere og anderledes definition af tankelivet, en som ligger tættere på det man i den angelsaksiske faglitteratur henviser til under betegnelsen "cognition", er mere virkelighedstro. Men Engelsted har helt ret i, at det ligger som en central forudsætning både for Foulkes og for mig, at drømme netop ikke er del af menneskers handlingsliv. Det er lige præcis dette jeg henviser til, når jeg i en anden og måske lidt uheldig formulering, som både Schultz, Bertelsen og Krøjgaard anfægter, siger at drømme er særlig velegnet til at studere den menneskelige kognition, fordi kognitionen her fremtræder mest "ren". Med det mener jeg kun, at den kognition som udfolder sig i drømme netop udfolder sig uafhængig af organismen/personens forhold til sine omgivelser. Dette i modsætning til kognitionen i vågen tilstand, som altid er del af og styrer organismen/personens virksomme forhold til sin omverden.

Engelsted vil imidlertid placere drømme under handlelivet med henvisning til, at den aktivering af hjernen som foregår i REM indebærer, at set fra cortex' synspunkt er organismen i fuld aktivitet under REM, således som en af de centrale neurofysiologiske drømmeforskere, Allan J. Hobson, har formuleret det. Til dette er der flere ting at sige.

Det første er, at hvis en aktiveret hjerne er kriteriet på, at det som rapporteres fra den person hvis hjerne er i aktivitet er en del af personens handleliv, så findes der ikke andet end handleliv. Uden en aktiveret hjerne er man som bekendt død. Men Engelsted mener givetvis, at hjernens aktivitet har en karakter i REM, som indebærer at det er de dele af hjernen som er involveret i handlelivet som aktiveres, og at dette er grunden til at man må karakterisere de oplevelser som rapporteres fra REM som tilhørende handlelivet. Men dette er i praksis kun en nuance over det grundlæggende synspunkt, nemlig at man deponerer sin definition af den mentale aktivitetens karakter i hvilken hjernetilstand, som den samvarierer

med. Det kan man mene principielt er problematisk, men uanset dette, er det i alle fald på vort nuværende videnstadium futilt. Neurofysiologien er simpelthen ikke leveringsdygtig i konsistente observationer på et detaljeringniveau som i givet fald (hvis de principielle indvendinger skulle vise sig at være misforståede) ville have en chance for at indløse kravet til at sondre mellem psykologisk interessant bevidsthedsindhold. Skal sondringen mellem handleliv og tankeliv have mening, må den gå ud på, at handlelivet betegner det mentale liv og de mentale processer som er involveret i personens virksomhed overfor omverdenen. Og hvis virksomhedsbegrebet ikke skal bredes ud til meningsløshed, må vi kunne sige, at vi er uvirksomme når vi sover. Også når vi sover i REM, selvom større dele af hjernen er i større aktivitet i REM end i de andre søvntilstande.

Det andet er, at vi jo har drømme fra andre søvntilstande end REM, drømme som ikke er til at sondre fra de drømme man har i REM. Vi har også drømme fra indsovnningen. Der eksisterer simpelthen ikke nogen entydig sammenhæng mellem bevidsthedsindhold og hjernetilstande, med de redskaber vi nu og i overskuelig fremtid har til at beskrive hjernens tilstand. Dette er en af de centrale begrundelsen for, at Foulkes (og jeg) retter blikket mod kognitionen og kognitionspsykologien, dvs. mod sindet som et informationsbearbejdende organ, når vi gør os teoretiske overvejelser over drømme. I denne begrebsdannelse må man, mener jeg, have et sideblik til hvad neurofysiologerne har gang i, men det er altså ikke deres observationer som danner grundlag for begrebsdannelsen og de teoretiske overvejelser. Dette synspunkt indebærer, at det rapporterede bevidsthedsindhold, hvad vi kan fortælle om hvad vi oplever, er det afgørende datagrundlag for de teoretiske begrebsdannelser inden psykologien, flygtigheden og usikkerheden vedrørende forholdet mellem det vi fortæller og det vi oplever ufortalt. Jeg vil dog godt føje til, at dette også er grundlaget for den praktiske psykologi og ikke bare i terapi. I terapi specielt kan man måske sige, at vi netop arbejder i et felt hvor den konkrete flygtighed og usikkerhed vedrørende forholdet mellem det vi oplever og det vi kan fortælle om er et centralt omdrejningspunkt.

Med en populær og i mine øjne frugtbar metafor, er Foulkes (og jeg) interesseret i hvordan den software er organiseret som producerer de drømme som kommer frem på bevidsthedens skærm, og som man efterfølgende kan fortælle om. Det kan man ikke finde ud af ved at se på hvilke chips som er på arbejde i forbindelse med produktionen af drømme. Den almene beskrivelse af sindet sker derfor bedst i termer som kognitive strukturer og kapaciteter til informationsbearbejdelse, noget man danner sig begreber om på grundlag af hvad mennesker fortæller at de oplever i forskellige sammenhænge. Det er dette som har fokus og er interessant, psykologisk set, og det er dette vi arbejder med i den praktiske psykologi, og ikke den hardware som ligger til grund for disse kapaciteter eller som de benytter sig af. I forbindelse med børns drømme tyder Foulkes så undersøgelse på, at de kognitive kapaciteter til at skabe et indre mentalt rum, en omverdensanalogue med aktiv selvrepræsentation, ikke er til stede hos små børn – eller i hvert fald ikke kan komme til udfoldelse i REM-søvn. Men at disse kapaciteter begynder at vise sig i rapporterne fra børnene er 5-6 og først manifesteres for alvor når de

er 7-8. For mig er den konsistente sekvens af manifestationen af disse kapaciteter hos børn mellem 7 og 8, at den næsten alle børnene først sker som en evne til at skabe filmiske narrativer og dernæst som en evne til at skabe en aktiv selvrepræsentation i disse filmiske narrativer, det mest overbevisende resultat i Foulkes undersøgelse.

Jeg må have formuleret mig uklart, når Engelsted læser mine henvisninger til børns fantasilege som bortforklaringer. Sådan opfatter jeg dem ikke. Fantasilegene viser netop at børns fantasiliv og åbenbare evne til at skabe fiktive narrativer med sig selv som aktører er knyttet til deres virksomhed, det Engelsted vel ville kalde deres handleliv. Foulkes undersøgelse fortæller, sådan som jeg læser den, at det at have et mentalt liv som er *uafhængig* af en praktisk kontekst fordrer kognitive kapaciteter som børn først udvikler i 7-8 årsalderen. Jeg antyder at fantasilegene, som et artskenedetegn for homo sapiens, er en træning af børnenes mentale kapaciteter med henblik på at udvikle denne evne. Derfor er henvisningen til blindskak ikke en fortænkt henvisning, men netop en henvisning til, at blindskak fordrer evnen til at fastholde og at manipulere med et indre mentalt billede uafhængig af omverdenskontakten, og det er lige præcis denne evne som udfolder sig produktionen af vore drømme og som små børn ikke har.

Foulkes går ud fra, at børns kognitive kapaciteter er de samme når de er vågne som når de sover. Det er, antager han som en selvfølge, det samme sind/hjerne/psyke som er på arbejde i begge situationer. Her kunne de nyeste PET- studier måske opfattes som en advarsel, idet en af de relativt konsistente forskelle på hjernens mere globale aktivering i vågentilstanden og i REM er, at i REM er aktiviteten i cortex relativt set svagere, noget som har fået Hobson et al. (2000) til at karakterisere drømme som "emotionsdrevne kognitioner". Forskellen er imidlertid, at dette sind med disse kapaciteter, herunder kapaciteten til at bruge sprog til at udtrykke sig og til at kommunikere med, i vågen tilstanden er en del af og er med på at regulere barnets virksomme forhold til sine omgivelser, og det gør sindet ikke i søvntilstanden. Mit og Foulkes synspunkt går ud på, at små børn bogstavelig talt ikke har noget at tale om, med mindre de er i aktivitet, fordi sproget ikke har et indre mentalt rum at henvise til, således som det har for voksne.

Engelsted siger så, at siden alle pattedyr har REM-søvn (der findes dog nogle interessante undtag!) og hvad han kalder bevidsthed, må vi gå ud fra at de også drømmer, dvs. har mentale forestillingsbilleder under søvn. Han går i rette med den opfattelse, som han kalder en intellektuel fejlslutning, at bevidsthed er knyttet til sprog og sproglig kompetence. Som jeg opfatter Engelsted, mener han med dette, at dyr er "aware" – dvs. at de er opmærksomme og at der ligger mentale selv- og omverdens billeder til grund for deres adfærd, og at dyrene, af disse grunde, har et mentalt liv. Denne globale karakteristik af dyrs mentalitet er jeg enig i, men det begrundes i mine øjne ikke den meget brede betydning af termen "bevidsthed". Denne brug af termen støder en mod hvad jeg opfatter som en dagligdags betydning af bevidsthed, men dette kan jo være en personlig sproglig preference. Vigtigere er, at man med denne brede termbrug kommer til at mangle termer for den menneskelige mentalitet, som i sin primært sprogbårne form har en helt anden karakter end dyrenes mentalitet. Hvordan denne

forskel skal formuleres er der mange bud på. En central opfattelse er at store dele af vore mentale processer reguleres af sproget. Det er blandt andet dette vi udnytter i psykoterapi. At menneskers mentale processer bæres og i stor udstrækning styres af sproget og den sproglige bevidsthed, mener jeg således er korrekt, selvom det selvsagt ikke er hele historien. Vi har tanker og forestillingsbilleder, også højteoretiske tanker og begrebslige forestillinger, som ikke nødvendigvis er sproglige hele vejen eller i sit udgangspunkt. Men de er altid sprogligt formulerede i sine resultater og som oftest også formulerbare som handlegrundlag. At menneskets mentalitet er af en anden art end dyrenes, viser sig også ved at *måden* den sproglige regulering af det mentale liv sker på, varierer betydeligt, både mellem kulturer og mellem individer i kulturer. Biologisk set er den centrale kendsgerning i dette, at mennesker gennem sine bevidste og sproglige overvejelser kan sætte næsten alle andre styresystemer for adfærden ud af kraft. Den fleksibilitet i denne henseende som den kulturelle mangfoldighed er et vidnesbyrd om, indebærer i mine øjne, at en psykologi som skal handle om konkrete menneskers mentale processer, bør reservere bevidsthedstermen til menneskets psykologi.

Peter Krøjgaard slår i sin kommentar indledningsvis ned på en centrale metodiske præmis i Foulkes generalisering af sin undersøgelse, når han påpeger at det ikke er oplagt at slutte fra observationer af drømme til den vågne bevidstheds kompetencer. Når han i den forbindelse henviser til hvad jeg har sagt desangående, og til Cartwright, så mener jeg dog at både min og Cartwrights pointe primært angik indholdsmæssige temaer. Foulkes fokus er på de mentale kapaciteter eller generelle processer som kommer til udtryk når sindet skaber drømme, som er det han kalder "troværdige omverdensanaloger". Hans synspunkt her er det enkle, at siden det er det samme sind som skaber de troværdige omverdensanaloger i drømme og som skaber vort daglige omverdensbillede, er det en nærliggende første antagelse, at det er de samme processer eller kompetencer som kommer til udfoldelse. Argumentets byrde ligger så at sige på den som mener at det er en forskel på de mentale kompetencer eller processer som kommer til udtryk i skabelsen af vort vågne virkelighedsbillede og af drømmens troværdige omverdensanaloger. Men denne byrde kan så også løftes, i hvert fald i nogle henseende, idet der er nogle processer eller kompetencer som er forskellige eller ikke fungerer på samme måde i drømme som i vågen tilstand. En af de mest prægnante er fraværet af det Hartmann og hans medarbejdere kalder "the three R's" (reading, writing and arithmetic) i drømme (Hartmann 1998, 2000). Dette er en observation jeg tidligere har gjort i forbindelse med en spørgeskema undersøgelse (Hem 1994). Den gang tolkede jeg det som at vi i drømme ikke var i stand til at udnytte vore kultiverede evner til symbolbehandling, og at drømme således er produkter af en arkaisk menneskelig mentalitet. Den tanke udfoldes noget i Hem 2002. En anden forskel er det Rechtshaffen kalder drømmenes "singlemindedness", hvormed han sammenfatter mangelen på et egentlig reflekterende jeg i de fleste drømme og dette at hver enkelt drøm tilsyneladende er en unik kreation og ikke har nogen narrativ eller historisk sammenhæng med andre drømme, hvilket det vågne sinds oplevelser jo i høj grad har, som en central egenskab.

Men disse forskelle angår ikke uden videre den udvikling Foulkes har observeret i børns drømmeliv, og som ligger til grund for den foreslåede udfordring til udviklingspsykologernes forståelse af børns mentalitet. Denne udfordring, som jeg jo stiller mig bag, tager så Krøjgaard systematisk op, og han viser hvorfor den efter hans opfattelse ikke kan være korrekt. Før jeg går ind i hans argumenter her, vil jeg imidlertid kommentere en lidt anden ting. Jeg kan godt forstå, at Krøjgaard finder det problematisk, at jeg i min artikel "ikke inddrager blot dele af den store mængde udviklingspsykologiske undersøgelser af vågne børn", som jeg sår tvivl om. Men det er efter min opfattelse vilkårene, hvis vi skal kunne formidle vore resultater til hinanden på tværs af de efter hvert omfattende forskningstraditioner vi hver for os arbejder i. Jeg har selvsagt kikket lidt på den relevante børnepsykologiske litteratur, og jeg har dannet mig et billede af den nutidige forståelse som i grove træk svarer til det Krøjgaard præsenterer mig for. Men netop kun i grove træk. Jeg er slet ikke klædt på til en egentlig diskussion af det empiriske grundlag for denne forståelse, og har rimeligvis derfor heller ikke sans for nuancerne i de empiriske og teoretiske problemstillinger man arbejder med. Men skulle man være det hver gang man trækker nogle bredere linjer eller kommer med nogle udfordringer baseret på det man *har* forstand på, så er jeg bange for at vor viden forblev endda mere fragmenteret end den allerede er. Så selv om jeg kan forstå at Krøjgaard finder min i princippet uvidenhed problematisk, så deler jeg ikke den opfattelse. Hvis vi ikke vover at eksponere vor uvidenhed og potentielle dårskab overfor hinanden, idet vi kommer over kendsgerninger eller overvejelser af relevans for hinandens felter, så bliver vi alle fattigere og mere enøjede.

Så til sagen selv. Som jeg lærte i min kristelige ungdom, er det menneskeligt at synde, men djævelsk at fremture i sine synder. Krøjgaard viser mig den rette vej ved at påpege hvor jeg har været unøjagtig eller bare simpelthen har gjort mig nogle forkerte antagelser. Jeg antyder i targetartiklen, at man på grundlag af Foulkes drømmestudier af børn kunne stille spørgsmålstegn vedrørende de observationer man har af, hvornår og hvordan sondringen mellem "jeg" og "mig" indtræder i børns udvikling. Her har jeg, i en blanding af sjusk og uvidenhed, åbenbart formuleret mig for globalt i targetartiklen. Den centrale pointe i min antydning er imidlertid ikke, at Foulkes drømmestudier sår tvivl om hvornår disse begreber kan observeres som grundlag for børns virksomhed, dvs. hvornår man kan observere, at børn forholder sig til verden på en måde som indikerer, at de forstår sig selv som objekter i verden, samt hvordan denne forståelse danner grundlag for, at de kan tilskrive sig selv egenskaber og dermed udvikle konsistente og meningsfulde selvbegreber. Den centrale pointe i min antydning gælder hvordan *denne forståelse er repræsenteret kognitivt* hos børnene. I dagligtale forudsætter vi en indre reference, et af omverden uafhængigt indre mentalt "rum", når vi bruger ordene "jeg" og "mig". Når jeg spørger mig selv om noget, så foretager jeg noget mentalt i dette indre "rum," og når jeg graver i min hukommelse er det "her" jeg graver. Jeg er godt klar over de filosofiske snubletråde involveret i at bruge sproget på denne måde, jeg kommer tilbage til dem for en kort bemærkning nedenfor. Men sådan bruger vi sproget i dagligdagen og vi udnytter denne sprogbrug både i selvreflek-

sion og i terapi. Det sidste indebærer f.eks. at en anden kan styre min opmærksomhed og vejlede mig i mine selvopdagelser i dette indre mentale rum. I drømme skabes troværdige og befolkede omverdensanaloger, uafhængig af omverdenskontakt. Det jeg ser som den interessante tanke hos Foulkes, er påstanden om, at drømmestudierne indikerer, at evnen til at skabe stabile indre referencer, uafhængig af omverdenskontakt og af sindets funktion i aktivitetstyringen af sig selv, sker relativt sent, dvs. ikke før børnene er 7-8 år. Dette, har jeg med overbevisende klarhed fået at vide af Krøjgaard, er meget senere end disse begreber etableres som et funktionelt og nuanceret handlegrundlag i børnenes daglige aktivitet. Men hvis børnene ikke har mentale kapaciteter til opbygge et stabilt "indre billede" af sig selv og sin verden *uafhængig* af sin virksomhed, så gør det en forskel for hvad man kan *mene* med at småbørn har et i praksis funktionelt begreb om "mig" og et stabilt selvbegreb. Et stabilt indre "billede" kunne man f.eks. tænke sig var en forudsætning for at have en stabil fornemmelse af tid, som forskellen på det indre billede jeg havde af mig for et halvt år siden og det jeg har af mig selv nu. Sammenkædet med dette kunne man også tænke sig at en indre mental reference for sit selv-billede, gjorde en forskel i hvordan man kunne organisere sine erindringer, som andet end funktionelt relevant viden og færdigheder. De, mig bekendt, bredt anerkendte forskelle mellem hvordan småbørns hukommelse er organiseret og fungerer og hvordan ældre børns og voksnes hukommelse er organiseret og fungerer, kan måske have deres grund i at småbørn endnu ikke har udviklet deres indre mentale rum godt nok til, at det kan indgå som grundlag i deres mentale liv på en stabil måde, og de dermed heller ikke har nogen stabil tidslig organisering af sine erindringer. Børnene kan meget vel have nuancerede funktionelle begreber om "jeg" og "mig" og i forbindelse hermed et stabilt og nuanceret selv-billede, uden at disse begreber har denne art af indre mental reference.

Krøjgaards redegørelse for hvilke mentale kapaciteter børn udviser i deres adfærd demonstrerer i mine øjne netop den potentielle vigtighed af Foulkes udfordring for børnepsykologien. Selvom, og det medgiver jeg gerne, den overvældende evidens fra børnepsykologien vedrørende børns funktionelle kognitive kapaciteter, så også indebærer, at Foulkes centrale forudsætning om, at det sind som skaber drømme er det samme sind med de for denne problemstilling samme mentale kapaciteter som det sind som styrer organismen i vågen tilstand, burde undersøges nærmere, før udfordringen får *rigtig* bid. Problemet i dette er bare, at overbevisende undersøgelser af dette forhold fordrer, at vi har et klarere, mere præcist og veldokumenteret begreb om drømme, end det vi hidtil har været i stand til at udvikle. Men selvom Foulkes udfordring således ikke har rigtig bid, den er ikke *tvungende* overfor børnepsykologerne, mener jeg nok at både hans empiri og hans overvejelser er vel værd at have med i de teoretiske overvejelser man gør sig om hvordan småbørn fungerer mentalt.

Man kan afvise denne måde at tænke om kognition og psykologi som jeg demonstrerer ovenfor, under henvisning til ens fintfølelse næse for cartesianiske tankegange, som Erik Schultz, antagelig vil gøre, sådan som jeg læser ham. Men som jeg har argumenteret grundigt andetsteds (se Hem

1995,1997), en empirisk forpligtet psykologi om menneskets kognition og erkendelse kan være så konstruktivistisk som dens datagrundlag måtte indikere, så længe de erkendelsesteoretiske begrundelser for de anvendte metoders abstraktionsnit overfor virkeligheden holder sig på dydens smalle sti i form af en realistisk/materialistisk ontologi. At blande kortene her er at umuliggøre psykologien som en empirisk forpligtet videnskab. Det er at falde tilbage til Tranekær Rasmussens position, hvor den psykologiske videnskab her i landet ikke kom ud af hullerne, hverken praktisk eller teoretisk, bl.a. fordi man havde en forestilling om at man i sine begrebsdannelser var forpligtet på en redegørelse og begrundelse for al erkendelse overhovedet. Og så gør det ingen forskel om den teori man har om denne erkendelse er idealistisk eller materialistisk, den er i alle tilfælde effektivt beskyttet mod at blive belært af empiriske erfaringer.

Schultz' kommentar, er den jeg har haft sværest ved at forholde mig til og det tror jeg bl.a. skyldes, at vi har nogle uforenelige og for hver af os selvfølgeligt indlysende videnskabsteoretiske forudsætninger, jfr. forrige afsnit. Men jeg mener, at jeg har svaret på hans metodiske indvending omkring forholdet mellem drømmeoplevelser og vågne meddelelser i mit svar til Engelsted, ligesom mine bemærkninger til Engelsted om forholdet mellem dyrs og menneskers mentalitet så vidt jeg kan bedømme også markerer hvor Schultz og jeg er uenige på dette punkt. Afsnittet om virksomhed og kognition og Descartes, har jeg svært ved at forstå på anden vis, end at Schultz på en taktfuld måde prøver at fortælle mig, at jeg (og Foulkes) tænker som Descartes og er konstruktivister. Som det turde være fremgået, har jeg intet problem med at indtage hvad man ofte ser betegnet som en konstruktivistisk position, for så vidt gælder hvilken almen model af sindet som informationsbearbejdende organ jeg finder mest troværdig. Det er ingen grund til at være taktfuld her, det er en ren tilståelsessag. Men dette er for mig et realvidenskabeligt og ikke et videnskabsteoretisk anliggende. Det man ser fremført som en konstruktivistisk eller postmodernistisk position indenfor psykologien, dvs. Gergen og de som følger hans spor, finder jeg lige så lidt overbevisende, som jeg formoder Schulz gør.

Om mit forhold til Descartes, kun følgende: Jeg ved godt, at man i store dele af psykologien behandler Descartes (og Kant og Hume) som tidlige bidragsydere til psykologien, og at dette har noget på sig, i det de formulerede sig om erkendelsen og dens vilkår før der fandtes nogen empirisk baseret psykologi. Men efter at man har udviklet en psykologi, som i sin begrebsdannelser er forpligtet på empiri i samme forstand som man er i andre videnskaber, er det mit synspunkt, at Descartes, Kants og Humes forestillinger om sindets virkemåde er lige så relevant for en moderne psykologi som Heraklits synspunkter er for den moderne fysik. Hvilket ikke fratager dem deres relevans som videnskabsteoretikere, her er deres standpunkter og argumenter fremdeles genkendelige i den moderne diskussion.

Når Schulz siger han ser drømme "som oplevelser hos pattedyr, der består af arketyperiske, symbolske formninger af erindringer fra det virksomme vågenliv,..." får jeg imidlertid nogle problemer. Jeg for min del har svært ved at forbinde nogen fornuftig mening med hvad "arketyperiske symbolske formninger af erindringer" kan være hos mennesker, andet end

ud fra det synspunkt som Jung og Jungianerne er fortalere for, et synspunkt som i mine øjne er stendødt som udsagn om virkeligheden, og det vil sige som andet end et for nogle mennesker frugtbart metaforisk styrebillede i psykoterapi. Men hvad arketyperiske og symbolske formninger af erindringer skulle betyde som beskrivelse af mentale processer hos andre pattedyr, har jeg svært ved at forbinde med observationer af dyr eller empirisk forankrede modeller af dyrs funktionsmåde som jeg kender. Bortset fra det arketyperiske og symbolske i Schultz' opfattelse af drømme, er der derudover yderst tvivlsomt om drømme, som han åbenbart tror, er forarbejdede erindringer eller erindringsbilleder – de er næppe forarbejdede af sammenstukkede videoklip. Det meste taler for at drømmene er genuine kreationer hver gang, som et maleri er det.

I Mette Knudsens kommentar efterlyser hun også, at jeg (og Foulkes) på en klarere måde indskriver resultaterne fra drømmestudierne i den generelle udviklingspsykologi. Hun påpeger, som Krøjgaard gør, at det er utilstrækkeligt argumenteret for, at de kognitive kapaciteter som manifesterer sig i drømmeproduktionen så også uden videre kan antages at fortælle noget om børnenes kognitive kapaciteter som voksne, og jeg henviser til mine bemærkninger til ham. Med en henvisning til en undersøgelse af Resnick et al., hvor de ikke kunne bekræfte Foulkes resultater, rejser Knudsen tvivl om den tydelige faseudvikling af børns drømme som Foulkes beskriver. Men Resnick et al.s undersøgelse er ikke baseret på systematiske observationer i søvnlaboratoriet, og er også mere begrænset både i design og datagrundlag, i forhold til Foulkes undersøgelse. Der er foretaget enkelte andre senere undersøgelser af børns drømme, med varierende omfang i datagrundlag og lødighed i design, og de har rapporteret et lidt blandet resultat med hensyn til hvorvidt de bekræfter Foulkes resultater. Men de fleste som arbejder med sagen deler her min vurdering, nemlig at de bedste og grundigste undersøgelser også er de som rapporterer resultater som i hovedsag bekræfter Foulkes' observationer.

Jeg ved ikke noget om drømme hos mentalt retarderede, jeg har simpelthen ikke støt på rapporter om det. Men for de teoretiske forestillinger jeg gør mig om sagen, forekommer det mig at være en eminent god ide, at prøve at få mere at vide om hvorvidt og hvordan mentalt retarderede drømmer.

For Knudsens mere principielle pointer vedrørende forholdet mellem sprog og oplevelse, og om de rapporterede forskelle i børnene drømme skyldes forskellene i deres sproglige formåen, henviser jeg til mine kommentarer til Engelsted og Krøjgaard vedrørende de samme temaer. Til Knudsens oplagte spørgsmål om forskellen i længden på drømmerapporterne er en funktion af sprogudviklingen, kan det siges, at forskellen mellem drømmerapporternes længde mellem aldrene, selvsagt også har med sprogudvikling at gøre. Det mener Foulkes også, selvom han alligevel tillægger forskellene i drømmerapporternes længde større vægt i sin argumentation end den i mine øjne fortjener. Dette skyldes bl.a. en tradition i den laboratoriebaserede drømmeforskning, hvor de har haft besvær med at udvikle stabile "ratingscales" til at karakterisere egenskaber ved drømmerapporterne, og at derfor nogle af de mest behårdede empirikere, som Foulkes, alene opfatter antal ord som et pålidelige måleredskab. Men dette til side, så

er en af de sigende resultater i forbindelse med drømmerapporternes længde, at disse *ikke* hænger sammen med småbørnenes generelle verbale kompetence, når man sammenligner rapporterne fra børn på samme alder. Man kan imidlertid på vise en sammenhæng mellem drømmefrekvens og børnenes resultater på block-design delen af WISC, hvilket, hvis jeg husker ret, Foulkes knytter sammen med resultaterne fra Butler & Watson om sammenhængen mellem drømmegengivelse og børnenes visuelle hukommelse. Når det gælder de større børn, fra ti år og opefter, er der imidlertid en sammenhæng mellem børnenes generelle verbale kompetence og længden på deres drømmerapporter, hvilket næppe kan siges at være overraskende.

Preben Bertelsen udvikler i sin kommentar en bestræbelse på at indskrive Foulkes observationer og overvejelser i sin almene udviklingsmodel for den menneskelige bevidsthed. Dette synes at gå rimelig godt et stykke på vej, i den forstand at Bertelsen kan reformulere Foulkes observationer til sin terminologi på en måde som for mig ikke ser ud til at forvride Foulkes udsagn. Men der hvor han har indvendinger, er indvendingerne, sådan som jeg læser ham, af metodisk og teoretisk karakter. Det vil sige, at Bertelsen af metodiske grunde afviser Foulkes observationer eller at han af teoretiske grunde, dvs. under henvisning til at det strider mod hans teori, afviser de antydninger Foulkes (og jeg) giver af hvilken implikation disse observationer har for forståelsen af børns mentale kapaciteter og mentale liv.

Bertelsen gør i en note for en ordens skyld opmærksom på, at han ikke accepterer, at børnenes rapporter om sine drømme handler om deres drømme. Han accepterer kun rapporterne som udtryk for "den art af (vågen) fænomenologisk bevidsthed, der realiseres i og med rapporteringsprocessen." (s.12). Med dette ekstremt operationalistiske metodesyn bliver der ikke meget tilbage af psykologien, som har et empirisk grundlag. Det ville svare til, at man i interviewet om menneskers kærlighedsliv, ikke accepterede at det de havde at fortælle var informationer om deres kærlighedsliv, men kun at det var udtryk for den art af fænomenologisk bevidsthed de havde i interviewsituationen. Dette er et metodesyn som identificerer operationelle og substantielle definitioner, og som gør det umuligt at føre teoretiske ræsonnementer som bygger på empiriske argumenter, jfr. også de tidligere bemærkninger til Engelsted desangående.

Så vidt jeg kan bedømme, vil det svar jeg har til Krøjgaard også være dækkende i forhold til Bertelsens indvending mod at acceptere, at børnene ikke har mentale kompetencer til at udtrykke hensigter og at kunne reflektere over sig selv og situationer og at fantasere. Jeg har åbenbart formuleret mig uklart her, pointen er, som nævnt overfor Krøjgaard, hvorvidt børnene har en stabil og af omverdenskontakten og barnets virksomhed uafhængig mental repræsentation som basis for disse kompetencer. Hvis de mentale kapaciteter som kommer til udtryk i drømmeskabelsen på forskellige alderstrin, således som Foulkes har redegjort for dem, er de samme som barnet bruger i fastholdelsen af sit vågne virkelighedsbillede, så sker der en radikal udvikling af disse kapaciteter mellem 7 og 8 år. Foulkes (og min) pointe er her, at det vi snakker om, ikke er barnets evne til at rapportere om sine oplevelser, men de

oplevelser barnet har haft og som det fortæller om i rapporterne.

Det er, som jeg også har formuleret det ovenfor, sådan, at det begrebslige snit jeg anlægger når jeg anskuer sindet som informationsbehandlende organ, indebærer at vore oplevelser både i vågen tilstand og i drømme produceres eller konstrueres af dette organ. Dette er en erkendelsesbestræbelse, som er underlagt den teoretiske fornuft, hvis vi skal tale kantiansk. En model af sindet på dette grundlag handler om naturens nødvendigheder, med nogle krøller på, som kan tage højde for hvordan menneskets natur som informationsbehandlende væsen er formet og udviklet i en kulturel proces, som selv udvikler sig. I denne model må der, hvis den skal være virkelighedstro, indgå en plads for individets hensigter, en forståelse af aktørperspektivets eksistens, måske således som Willert har formuleret det i sin bevidsthedsmodel.

Indsigten i og forståelsen af naturens nødvendigheder, også de det menneskelige sind er underlagt, er grundlaget for den frihed vi, som oplevende og autonome aktører i verden, udfolder når vi styrer vore skridt. Men de overvejelser som vi lægger til grund når vi udfolder denne frihed, i oplevelsen og formuleringen af vore konkrete hensigter, er netop ikke underlagt naturens nødvendigheder, men må bygge på det, som Kant kalder den praktiske fornuft.

Referencer

- Butler, S.F. & Watson, R. (1985): individual differences in memory for dreams: The role of cognitive skills. *Perceptual and Motor Skills*, 61, 823-828
- Cartwright, R. (1993): Interpretation of dreams. In M.A Carskadon (Ed.): *Encyclopedia of sleep and* (pp.316-318) New York: Macmillan
- Engelsted, N. (1977). *Evolution, søvn og depression*. Akademisk Forlag, København
- Hartmann, E. (2000): We do not dream of the 3 R's: Implications for the nature of dreaming mentation. *Dreaming*, 10, 2, 103-110
- Hem, L. (1991). Om drømme, almenpsykologi og psykoterapi. *Psyke & Logos nr.1*, (s.125-157)
- Hem, L. (1994): *Oplevelse og erindring af drømme. En foreløbig rapport fra en spørgeskemaundersøgelse*. Århus: Psykologisk Institut
- Hem, L. (1995): Erkendelsens teori og erkendelsens psykologi. *Psyke & Logos nr. 2*, s.419-438
- Hem, L. (1997): Kundskabsteoriens selvstændighed som den moderne videnskabs forudsætning – også psykologiens, I. Bertelsen, P., Hem, L. & Mammen, J. (red.): *Erkendelse, stræben følelse*. Århus: Aarhus Universitetsforlag
- Hem, L. (2002): *Drømme, psykoterapi og REM-søvn*. København: Frydenlund (under trykning)

- Hobson, J. Allan, Pace-Schott, E. & Stickgold, R. (2000). Dreaming and the brain: Toward a cognitive neuroscience of conscious states. *Behavioral and Brain Sciences* 23, 6 (prepublikation)
- Hobson, J.A. (1988). *The dreaming brain*. London: Penguin
- Rechtshafen, A. (1978): The singlemindedness and isolation of dreams. *Sleep*, 1, s.97-109
- Resnick, J. Stickgold, R., Rittenhouse, C.D., Hobson, J.A. (1994): Self-representation and bizarreness in children's dream reports collected in the home setting. *Consciousness and Cognition*, 3: 30-45
- Willert, S. (2000). Bevidthedsfunktionen – biologiske og psykologiske perspektiver. *Bulletin fra Forum for Antropologisk Psykologi*, nr. 7